

ZBOGOM POSTJUGOSLAVENSTVU!

Mirjana Kasapović  <https://orcid.org/0000-0003-0196-201X>

E-mail: mirjana.kasapovic@gmail.com

Osvrt
Zaprimljeno: 16. 1. 2023.
Prihvaćeno: 11. 4. 2023.

Što je bila Jugoslavija?

Pijuckale smo rashlađeni martini pored bazena i čavrljale o koječemu. U jednom trenutku moja me znanica pogledala pogledom sjajnim od martinija, ili trenutne ozarenosti, i rekla:

Hajde, ispričaj im kakav je bio Miroslav!

Ostala sam zatečena. Nikako se nisam mogla sjetiti koji Miroslav...

Bože, kad se samo sjetim kako je bio visok. Punihi metar i devedeset!

U tom trenutku posve jasno prisjetila sam se tog Miroslava, koji jedva da je imao metar i sedamdeset.

Bože, a te nebeskoplave oči!...

Slika Mireka kojeg se u životu nikad ne bih sjetila bljesnula je najednom u svojoj oštrini. Mirek je imao sitne smeđe oči i rošavo lice... U verbalnom albumu složenom za prijateljice Mirekova slika, prevalivši put od Zagreba do američke provincije, doživjela je značajan retuš. Mirek je s nepunih metar i sedamdeset narastao u Miroslava visokog metar i devedeset, boja očiju promijenila se iz smeđih u plave, a od običnog zagrebačkog frajera postao je nezaboravan ljubavnik... Poput zvijezde repatice davno ugasli Mirek ovdje je, na drugom kraju neba, još uvijek sjao punim sjajem (Ugrešić, 2002: 34-35).

Richard mi je poklonio turističku mapu Jugoslavije koju je pronašao na nekom od berlinskih buvljaka. Često se zadubljujem u tu mapu, prstom slijedim linije planina i rijeka, brojim mjesta u kojima sam bila. Unutrašnje utonuće dovodim do iscrpljenja, mapa kao dobra bugačica upija snažan osjećaj gubitka...

Jagodicama prstiju prelazim preko brda i dolina, slijedim plave vijuge rijeka. Sve je maleno, zemlja podsjeća na dječju slikovnicu. Gle, Bohinjsko jezero i minijatura sličica skijaša koji se spušta niz Kranjsku goru. Gle, Postojnska jama i znamenita čovječja ribica! Pored Sežane maleni lipicaner. Eno i Zagrebačke katedrale. Uz mjesto Josipdol sličica medvjeda. Znam Jajce i grb Jugoslavije. Sarajevo i džamija. Mostar i znameniti most. Sinj i sinjski alkar. Nikšić i maleni crtež brkatog guslara. Studenica i Mileševo, znameniti Beli Andeo. Pored Strumice raste mak, pored Prilepa tri lista duhana, pored Vranja tri ženice u dimijama, uz rumunjsku granicu Cigani s violinama. Krećem na jug, u Dubrovnik, skačem na Mljet, pa na Hvar, pa morem na sjever. Pored otoka Suska tri ženice u susačkoj narodnoj nošnji. Skrećem u unutrašnjost, gladiim prstom kupolu džamije u Počitelju. Onda na sjever, k malenim Slovencima koji se, eno, penju na Triglav. Onda na istok, k Vojvodanima koji marljivo žanju žito. Sve je tako maleno i nestvarno, kao da nikad nije postojala. Moje suze kaplju u Jadransko more (Ugrešić, 2002: 128-129).

Ulomci romana *Muzej bezuvjetne predaje* Dubravke Ugrešić dobro oslikavaju dramatičan sraz dviju iluzija. Prva je iluzija posve osobna, lišena političkih konotacija. Satkala ju je spisateljčina zagrebačka znanica koja je zaglavila u američkoj provinciji, pa što vrijeme više odmiče, prošlost joj se čini sve ljepšom. U imaginarnome prošlom životu doživjela je veliku ljubav s prekrasnim Miroslavom, kojega se spisateljica jedva prisjetila kao omanjega, rošavoga, neuglednoga, prosječnoga zagrebačkog dečka Mireka. Spisateljčina znanica pati od samoobmana, isplela je priču koja nema veze sa stvarnošću, zaronila je u svijet samozavaravanja ne bi li svoj život učinila ljepšim i smislenijim nego što je doista bio. Spisateljica zna da je riječ o iluziji i čitatelji joj, pretpostavljam, vjeruju.

Druga je iluzija i osobna i politička. Izgradila ju je sama spisateljica koja se u Berlinu zatekla nakon raspada države koju je voljela. U ruke joj je dospjela stara turistička mapa Jugoslavije nad kojom se emocionalno slama. Uplakana, prstima miluje turističke toponime kao ljubljena bića, nježno njima klizi po mapi od sjevera do juga, od zapada do istoka. To je Jugoslavija lipicanaca, guslara, alkara, polja maka, duhana i žita, plavoga mora i zvuka ciganskih violina – otrcanih turističko-kulturnoloških klišeja koji ne govore ništa o državi za kojom žaluje. Ništa od onoga za čime spisateljica naoko žaluje nije izgubljeno: još je mogla planinariti Kranjskom gorom, šetati oko Bohinjskoga jezera, posjetiti Sarajevo, Mileševo i Prilep, ljetovati na Mljetu i u Dubrovniku. No spisateljica ni ne tuguje zato što su joj ta mjesta postala nedostupnima, nego zato što nisu više u Jugoslaviji – ona plače za izgubljenom državom. A ta je izgubljena država spisateljčin Mirek – uobrazilja koju je pohranila u svoj emocionalni arhiv i koja ima malo veze sa stvarnošću.

Jugoslavija je bila najneuspješnija europska država 20. stoljeća. Nema države u Europi koja je u sedamdesetak godina postojanja, od prosinca 1918. do siječnja 1992, dva puta nastala i dva se puta raspala u morima krvi svojih građana – u svjetskim, međudržavnim i građanskim ratovima svojih "južnoslavenskih plemena" i svojih "bratskih naroda i narodnosti". Prva je Jugoslavija trajala nepune 22, a druga nepunih 47 godina – zajedno su opstale manje od prosječnoga životnog vijeka europskih građana. Isprobani su svi ekonomski i politički aranžmani da se ta država očuva: bila je kapitalistička i socijalistička, monarhijska i republikanska, unitaristička i federalistička, pluralistička i monistička, kraljeva desničarska i maršalova ljevičarska diktatura. Bila je na Zapadu i Istoku, neopredijeljena i nesvrstana. Ništa nije pomoglo.

Političari, novinari, ali i znanstvenici nerijetko tvrde da u SFRJ nije bio uspostavljen totalitarni nego autoritarni politički poredak kao blaža vrsta autokracije. Prema standardnome politološkom određenju Juana J. Linza (2000), autoritarni i totalitarni politički poreci razlikuju se prema trima konstitutivnim obilježjima: (a) u prvima je dopušten ograničen politički pluralizam, ograničeno višestranačje, i održavaju se polukompetitivni izbori u kojima oporbi vlast obično nije na raspolaganju, ali makar može izražavati disonantna politička mišljenja, dok u drugima postoji politički monizam, jedna vladajuća stranka, koja se u nekompetitivnim izborima "natječe" sama sa sobom; (b) prvi nemaju službenu državnu ideologiju pa njima dominiraju kolektivni i pojedinačni mentaliteti, "subjektivne ideologije", dok drugi imaju službenu ideologiju koju država promiče na svim područjima društvenoga života: u gospodarstvu, obrazovanju, kulturi, medijima, znanosti i drugdje; (c) prvi zaziru od političke mobilizacije masa, dok drugi često, organizirano i sustavno mobiliziraju mase kako bi izrazile potporu režimu i vlasti. U Jugoslaviji je bio uspostavljen totalitarni politički režim zato što je Savez komunista Jugoslavije (SKJ) bio jedina

politička partija, marksizam je bio službena državna ideologija koja se naučavala u školama, a režim je često, organizirano i sustavno mobilizirao mase kako bi mu izrazile potporu i tako ga legitimirale.¹

U odnosu prema ostalima istočnoeuropskim komunističkim državama, Jugoslavija je imala još jedno autokratsko obilježje: proglašenjem Josipa Broza Tita doživotnim predsjednikom države pretvorena je u ustavnu "republikansku monarhiju" s vrlo jakim kultom ličnosti. Tisuće ulica, avenija, trgova, zavoda, tvornica, škola nosilo je Titovo ime, u svakoj je republici i autonomnoj pokrajini jedan grad nazvan po njemu (Titograd, Titova Korenica, Titovo Užice, Titov Veles, Titov Drvar, Titovo Velenje, Titova Mitrovica, Titov Vrbas), po zemlji su bile posijane nebrojene njegove biste i spomenici, njegovi su govori i hagiografije o njemu tiskani u višemilijunskima nakladama i besplatno dijeljeni partijskim komitetima, tvornicama, školama. Čim bi granula proljeće, zemljom bi počela suluda trka tisuća Titovih pionira i pionirki, omladinaca i omladinki sa "štafetom mladosti" koja bi 25. svibnja, na Titov nepouzdan utvrđen rođendan, predavana maršalu u Beogradu na "sletovima mladosti" sjevernokorejske vrste. Pretvarajući kult ličnosti u vezivno tkivo države, jugoslavenske političke elite još su ga neko vrijeme poslije Titove smrti nametale, a onda su se počeli raspadati i kult i država. Poseban je problem bilo radničko i društveno samoupravljanje, teorijski i ideološki projekt radikalne europske ljevice s kraja 19. i početka 20. stoljeća, koji je Kardelj nakalemio na komunističku diktaturu sovjetskoga tipa, a koji je dodatno otežavao prijelaz u građansko društvo i demokratsku državu.

Slavljena kao "čimbenik mira" na Balkanu, Jugoslavija se potkraj Drugoga svjetskog rata i poslije ponašala kao mala imperijalna sila: privremeno je vojno prodrla u Italiju (Montini, 2021) i Austriju (Dragišić, 2013) i otvoreno pretendirala na dijelove njihovih teritorija, Albaniju je pretvorila u svoju vazalnu državu (Suljagić, 2019), Bugarsku je kanila uvući u federaciju kako bi dominirala njome (Ivašković, 2022), vojno i politički umiješala se u građanski rat u Grčkoj (Ristović, 2016). Kada su ti pothvati propali, izumila je krilaticu da je okružena BRIGAMA – akronim je sastavljen od početnih slova imena svih susjednih država: Bugarske, Rumunjske, Italije, Grčke, Austrije, Mađarske i Albanije, kao da su samo one vodile neprijateljsku politiku prema Jugoslaviji, a ne i ona prema njima. Poslije je napredovala do "čimbenika mira" u svijetu zasjevši na čelo pokreta nesvrstanih – skupine nerazvijenijih, siromašnih i autokratskih država, među kojima su bile i neke od najgorih diktatura i diktatora u povijesti koji su vlastito stanovništvo podvrgavali neviđenoj represiji i teroru, poput srednjoafričkoga "cara" Bokasse, zairskoga političkog monstruma Mobutua, ugandskoga zločinca Idiju Amina ili džamahirijskoga pukovnika Gadafija. Mnoge su od njih bile itekako svrstane, poput Castrove Kube, a i međusobno su ratovala.

Koristila je najnasilnije metode obračuna s ratnim neprijateljima i političkim protivnicima. Jugoslavenske vojne snage pobile su više desetaka tisuća hrvatskih, slovenskih i drugih ratnih zarobljenika i civila u Sloveniji i Austriji nakon formalnoga svršetka rata 1945. O tome se u historiografiji i politici nije govorilo sve do raspada države, kako zato što je država skrivala i brisala tragove svojih zločina tako i zato što je zastrašivanjem prinudila milijune stanovnika na šutnju – na život u svojevrsnoj shizofreniji u kojoj nisu mogli zaboraviti prošlost, a nisu je se smjeli

¹ U novijima polemičnim raspravama Mihaljević i Miljan (2020, 2021) obrazlažu zašto je jugoslavenski politički režim bio totalitaran.

sjećati (Latino, 2019).² Izvršila je masovno etničko čišćenje pripadnika njemačke nacionalne manjine u Vojvodini i Slavoniji prognavši oko pola milijuna ljudi. Na talijansku manjinu u Hrvatskoj i Sloveniji primjenjivala je mjere odmazde. Kada je završila nasilne obračune s ratnim neprijateljima i njihovim "slugama", okrenula se stvarima i izmišljenima političkim neprijateljima nove vlasti – klerofašistima, ibeovcima, hebrangovcima, đilasovcima, rankovićevcima, anarholiberalima, praksisovcima, šezdesetosmašima, maspokovcima, unitaristima, separatistima, islamistima dr. – prisilno ih deportirajući na otoke s neljudskim uvjetima života, osuđujući ih na višegodišnje zatvorske kazne, proganjajući njih i njihove obitelji, izopćujući ih iz javnoga života. Tajne službe jugoslavenske države ubile su desetine političkih emigranata u atentatima i drugima terorističkim metodama (Cuvalo, 1990; Courtois i dr. 1999; Vodušek Starić, 2004, 2006; Portman, 2004; Spehnjak i Cipek, 2007; Geiger i dr., 2009; Grahek Ravančić, 2009; Baracetti, 2009; Rummel, 2009; Danilović, 2010; Previšić, 2019; Nielsen, 2022).

U zlogukoj apologiji političkoga nasilja Milovan Đilas, jedan od prvaka partizanskoga pokreta i jedan od "velike četverice" poslijeratnoga jugoslavenskoga režima uz Tita, Kardelja i Rankovića, tipičnome genocidnom retorikom proglašava "istrebljenje" ratnih i političkih neprijatelja programom narodnooslobodilačkoga pokreta koji moraju imati na umu svi njegovi sudionici, a mržnju uzdiže do plemenita osjećaja i uzvišena ideala. U listopadu 1942. piše:

Jedino mjerilo veličine ljubavi za narod jeste danas mržnja prema neprijatelju. Svaka sentimentalnost i kolebanje prema okupatorima i njihovim slugama – uvijek su se ljuto svetili. Tražiti u ovim zvjerovima ma šta ljudskog znači – dati im ono čega nemaju niti po svom društvenom biću mogu imati; to znači zaboraviti da si čovjek, plemenit i velik, pozvan da oslobodi ljude, svoj narod, od zvjerova u ljudskom obliku. Mrzjeti okupatore, mrzjeti njihove sluge, tu nakaznu izraslinu na divnom tijelu naroda, mrzjeti ih iz dna duše, svakom mišlju svojom, svakom kapi krvi svoje – to znači biti zadojen plemenitim i velikim osjećajem osvjetnika naroda, to znači ostati vjeran svome narodu, njegovoj istoriji i njegovoj budućnosti.

Imati milosti i sažaljenja prema tim krvoločnim zvjerovima – zar to ne znači iznevjeriti ono za što se dižeš u borbu? Mržnja bez milosti prema njima, to je tvoj program i tvoja zakletva, to je plemenit žar ideala za koje se boriš... Sjetite se da je veliki vođ naprednog čovječanstva drug Staljin rekao: neprijatelj se ne može pobijediti dok se ne nauči – mrzjeti ga" (Đilas, 1947: 32-33).

U veljači 1943. u *Borbi* dodaje:

Ne prevaspitavajte ih, ne trošite vrijeme uzalud, ne nadmudrujte se s njima!... Ubijajte ih kao pse, kako su i zaslužili, osvetite mirne žrtve, u zgarišta pretvorena sela i gradove!... Budite bez milosti prema rulji kojoj je jedini cilj pljačkanje tuđom mukom stečena dobra!... Napadajte ih što žešće munjevitim iznenadnim naletima, istrebljujte ih bez milosti!... (Đilas, 1947: 69-70).³

² Hamzić (2017: 154-155) je opisao kako je njegovo istraživanje muslimanskih žrtava "Bleiburga" i "marševa smrti" iz gračaničkoga kraja naišlo na otpor i napade u lokalnoj zajednici te znakovitu šutnju u bošnjačkima historiografskim i intelektualnim krugovima uopće. Suradnici koji su prikupljali iskaze rijetkih preživjelih sudionika zbivanja, članova njihovih obitelji, prijatelja, znanaca i sumještana tvrdili su kako su se ispitanici bojali govoriti o tome tražeći da ostanu anonimni, i to tridesetak godina poslije sloma jugoslavenskoga komunističkoga režima.

³ Đilasovu apologiju političkoga nasilja valja shvatiti u ratnom kontekstu, premda su tekstovi o tome tiskani i poslije rata, dok se autor nije odmetnuo od partije (Đilas, 1947). Teško se oteti dojmu da su bili i najava poslijeratnoga političkoga nasilja nove vlasti i nove države. Đilas je u

Ne bi trebalo stvarati zabunu to što su unutar društvenoga poretka nastajale "liberalne enklave" – u kazalištu, glazbi, književnosti, na filmu i drugdje – jer su one svojstvene mnogim autokracijama, ali ne mijenjaju njihovu bit. Kao što u demokracijama nerijetko postoje "autoritarne enklave" u politici, poput nedemokratski ustrojenih političkih stranaka, tako u autokracijama mogu nastati liberalne enklave u društvu koje donekle izmiču vladajućim normama i u kojima se "lakše diše". U Jugoslaviji su one bile povremene i privremene sve do druge polovice osamdesetih godina kada se režim ubrzano raspada, pa se raspadaju i konsenzus vladajućih nacionalnih elita u prirodi zbivanja u pojedinima republikama i sposobnost središnje vlasti da ih kontrolira.⁴ Kadgod bi vlast prije toga procijenila da su "liberalni ispadi" prešli granice njezine tolerancije i izmaknuli njezinoj kontroli, enklave je zatirala, a njihove sudionike, koji su "zlorabili umjetničku slobodu", i njihova djela pravno i politički kriminalizirala. Nasilno je zaustavljen "crni val" u jugoslavenskoj kinematografiji, a neki su filmovi godinama bili "bunkerirani". Nasilno je zaustavljena rasprava o jezičnom pitanju, a potpisnici "Deklaracije o položaju i nazivu hrvatskoga književnoga jezika" izopćeni su iz javnoga života. S repertoara su skidane kazališne predstave. Zabranjivane su knjige, časopisi, novine i tekstovi, cijele su naklade nepoćudnih izdanja plijenjene i uništavane, a novinari su ostajali bez posla. "Svjesni" tiskarski radnici sami su odlučivali da neće tiskati "neprijateljske" knjige, časopise i novine. Zatvarane su likovne izložbe, uništavani katalozi i plakati. Zabranjivani su pučki napjevi, pjesme, ploče i izvođači zabavne glazbe. Nepoćudni profesori protjerivani su sa sveučilišta. Ozakonjen je bio "verbalni delikt" koji je onemogućavao slobodu govora (Jančar, 1998; Grbelja, 1998; Stipčević, 2005; Hamblin, 2014; Lazarić Radak, 2016).⁵

Što su "postjugoslavenske države"?

Iz SFRJ je nastalo sedam država koje se nastoje prikazati kao podjednako neuspjele ili čak "propale" tvorevine, te se tretiraju kao neizdiferencirana skupina postjugoslavenskih država. Riječ je, ustvari, o državama koje se međusobno znatno razlikuju

međuvremenu stubokom promijenio svoje stavove. U intervjuu britanskom magazinu *Encounter* 1979. Đilas, tada svjetski poznat disident komunističke Jugoslavije, nevjerodostojno tvrdi da nije znao za "blajburški pokolj", naziva ga "odvratnim masovnim načinom svođenja računa" i kvalificira kao genocid. Optužio je Britance da su oko 40.000 ratnih zatočenika, koji su se od "krvoločnih zvijeri" pretvorili u "siromašne seljake koji su bježali od komunizma", izručili jugoslavenskim vojnim snagama, premda su znali da će svi biti pobijeni. (v. u: Veljković, 2020).

⁴ Ideološko-političku kontrolu cijele zemlje posljednji je put pokušao obnoviti Savez komunista Hrvatske (SKH) na "savjetovanju" 1984. iz kojega je proistekla *Bijela knjiga* Stipe Šuvara, glavnoga ideologa SKH koji je pretendirao na to da postane i glavni ideolog SKJ, premda više nije bilo strukturnih pretpostavki za tu ulogu. *Bijela knjiga* politički je kriminalizirala književna i znanstvena djela, kazališne predstave, filmove, novine, časopise, medijske napise, javne istupe pojedinaca itd. – sve što je žigosano kao izraz "antikomunističkih", "antisocijalističkih", "nacionalističkih", "malograđanskih" i drugih neprijateljskih strujanja u Jugoslaviji. Granice partijske netolerancije ilustrira podatak da su iz Hrvatske prokazani bili Stjepan Čuić, Stanko Lasić, Igor Mandić i Predrag Matvejević (Marijan, 2021).

⁵ Politološko određenje političkoga režima ne mora biti povezano s pozitivnima osobnim ili grupnim sjećanjima na prošlost. "Sjećanje" se ne može koristiti kao istoznačnica 'povijesti': prvo je imanentno ispunjeno emocijama koje memoriju čine vječnom, a posljednje je rezultat proučavanja vrelâ (arhivskih dokumenata, usmenih svjedočenja, ikonografija, audiovizualnih gradiva itd.)... Pluralističnost perspektiva, čitanja, tumačenja i povijesnih narativa ne implicira nužno relativizam koji je ravnodušan prema traženju istine" (Latino, 2019: 197).

prema gospodarskima, političkim, kulturnim i socijalnim pokazateljima.⁶ Slovenija i Hrvatska svrstavaju se u razmjerno konsolidirane demokratske države, potpuno integrirane u zapadne vojne, političke i gospodarske organizacije i zajednice. Ostale države nemaju općepriznat međunarodnopravni status (Kosovo) i državne granice (Srbija i Kosovo), konsolidiranu državu i demokraciju (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Sjeverna Makedonija, Srbija), a neke su cijeli ili znatan dio svoga životnog vijeka provele kao međunarodni vojno-politički protektorati (Bosna i Hercegovina, Kosovo, Sjeverna Makedonija).

Bitno se razlikuju i razine "unutarnje suverenosti", to jest stupanj prihvaćenosti država među vlastitim građanima i opseg političkoga konsenzusa o njihovoj opstojnosti. Premda se višeetničnost i multikulturalnost često prikazuju vrijednosno nadmoćnima nacionalnoj homogenosti, u Srednjoj i Istočnoj Europi rasпали su se samo višenacionalni Sovjetski Savez, Jugoslavija i Čehoslovačka, dok raspad nacionalno homogenih država – Poljske, Mađarske, Bugarske, Rumunjske i Albanije – nije bio na dnevnom redu. Države koje su zadržale visok stupanj multietničnosti teško su postizale konsenzus različitih etničkih zajednica o državi i političkom uređenju. Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Sjeverna Makedonija duboko su etnički podijeljena društva koja teško uspostavljaju i održavaju postojanu unutarnju suverenost. Takva bi bila i Srbija s Kosovom.

Tablica 1. *Freedom House Index (FHI), 2022.*

Zemlja	Ukupan zbroj bodova i status	Politička prava	Građanske slobode
	100	40	60
Bosna i Hercegovina	52 djelomice slobodna	18	34
Crna Gora	67 djelomice slobodna	26	41
Hrvatska	84 slobodna	35	49
Kosovo	60 djelomice slobodno	28	32
Sjeverna Makedonija	68 djelomice slobodna	29	39
Slovenija	95 slobodna	39	56
Srbija	60 djelomice slobodna	20	40

Izvor: freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores

Te se države sve više razlikuju i kulturološki, unatoč tvrdnjama da je jedinstven kulturni prostor, koji se temelji na jezičnom jedinstvu, nadživio raspad države. No on je uvijek bio sveden na govorno područje "srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga" jezika (Milekić, 2017) iz kojega su bili isključeni Kosovo, Makedonija i Slovenija u kojima je on doživljavao kao "imperijalni" jezik koji su nametali vojska, središnja vlast, škola i mediji:

Najlakše bi bilo primijeniti 'postjugoslavensku literaturu' na sve književnosti u regiji koja je prije bila poznata kao Jugoslavija, ali bilo bi vrlo teško naći ijedan primjer takve

⁶ Usp. World Bank Dana (WBD), Human Development Index (HDI), World Development Indicators (WDI), Gini Index (GI), National Security Index (INSS), Freedom House Index (FHI), Bertelsmann Transformation Index (BTI), RSF's World Press Freedom Index i dr.

uporabe: po pravilu, izraz 'postjugoslavenska' nikad se ne primjenjuje na novele i poeme napisane na slovenskome, albanskome i makedonskome, nego samo na one koje su napisane na standardnoj štokavštini. Katkad se čak eksplicitno podcrtava da svi pisci s bivšega 'postjugoslavenskog prostora' dijele jezik – što je zacijelo veliko iznenađenje za one koji pišu slovenskim i makedonskim. No uporaba izraza 'postjugoslavenska' na literaturu napisanu na jeziku koji je prije bio poznat kao srpskohrvatski ili hrvatskosrpski nije opravdana ni u kojemu smislu. Ako se želimo referirati na neka zajednička obilježja literature koju su napisali Bošnjaci, Hrvati, Crnogorci i Srbi i na tijesnu vezu među njima na svim razinama – tako tijesnu da je u nekim razdobljima stvaran dojam o pisanju jedne nacionalne literature – pogrešno je oboje: i 'post' i 'jugoslavenska'. Ta su zajednička obilježja i veze stariji od države Jugoslavije i ni na koji se način ne mogu misliti kao nešto što je nastalo poslije nje (Milutinović, 2021: 734).

Odnos prema slovenskom, makedonskom i albanskom te književnostima na tim jezicima bio je kulturna izvedenica prešutnoga političkog uvjerenja da su narodi "srpskohrvatskoga" jezika činili politički centar, jezgru države, dok su govornici drugih jezika živjeli na političkim periferijama koje nisu bile jednako konstitutivne za državu i, u krajnjem slučaju, nužne za njezin opstanak. Smatralo se da "inferiornija periferija", Makedonija, nema stvarnih interesa i želja da se odvoji od Jugoslavije, dok je bez "superiornije periferije", Slovenije, ako bi se i odcijepila, Jugoslavija ipak mogla opstati. Kosovo se pak uvijek moglo pacificirati silom. Stoga su politički animoziteti i difamacijske metode postjugoslavena usmjereni ponajviše na Hrvatsku koju smatraju najodgovornijom za raspad Jugoslavije. Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Sjeverna Makedonija nisu uistinu željele taj raspad, a Slovenija ga nije mogla samostalno i neopozivo prouzročiti. Da se Hrvatska nije odcijepila, Jugoslavija bi opstala.

Što su "postjugoslavenske studije"?

Postjugoslavenske studije bave se proučavanjem "postjugoslavenskih zemalja", "postjugoslavenskih država" ili "postjugoslavenskoga prostora". Njihovi su autori potekli iz intelektualne dijaspore formirane emigriranjem pojedinaca iz država nastalih raspadom Jugoslavije u ratovima 1991-1995. i nakon njihova svršetka. Djelomice pod utjecajem njezinih pripadnika – neki su se od njih vratili i zaposlili na sveučilištima u novim državama – naraciju i diskurs o postjugoslavenstvu prihvatili su i neki drugi autori zbog ideoloških i političkih uvjerenja, profesionalnih koristi ili intelektualne pomodnosti. Teško je posve pouzdano ustanoviti koliko je postjugoslavenstvo izvoran proizvod te dijaspore, a koliko je uvezeno iz inozemne, poglavito američke i britanske, političke i znanstvene sredine. S malo bi se zajedljivosti moglo kazati da podrijetlo termina otkrivaju oblici u kojima se pišu. Gotovo svi autori postjugoslavenskih studija koriste crticu koja je tipična za engleski jezik, pa *post-Yugoslav countries*, *post-Yugoslav states* i *post-Yugoslav space* postaju post-jugoslavenske zemlje, post-jugoslavenske države i post-jugoslavenski prostor ili, još gore, post-Jugoslavenske zemlje, post-Jugoslavenske države i post-Jugoslavenski prostor. Možda to nije važno onima koji jezik ne doživljavaju kao bitnu sastavnicu nacionalnoga identiteta, no on je i pokazatelj obrazovnoga i kulturnog profila pojedinaca prema kojemu se ne može biti ravnodušan u akademskoj sredini.

Američki i zapadnoeuropski autori izumili su i održavaju na životu i termine "postsocijalistički" ili "postkomunistički" i "istočnoeuropski" i nakon proteka tri desetljeća od raspada socijalističkih ili komunističkih režima i Istočne Europe kao prostora koji su upravo ti režimi homogenizirali i učinili ga političkom, a ne

samo zemljopisnom ili povijesnom regijom (Kasapović, 2007).⁷ U *Communist and Post-Communist Studies* uporaba termina postkomunistički na neki je način predestinirana naslovom časopisa. Uredništvo tvrdi da je termin postkomunističke studije ostao "analitički uporabljiv kao vremenski i zemljopisni okvir". Kakav je to "zemljopisni okvir" koji obuhvaća sve kontinente: od Amerike (Kuba i dr.) preko Azije (Kina, Mongolija, Sjeverna Koreja i dr.) i Afrike (Mozambik i dr.) do Europe (Rusija, Poljska, Mađarska i dr.)? Kakav je to "vremenski okvir", kada se formirao i do kada će postojati?

Martin Müller (2019) napokon je odgovorio na neka pitanja u programskom članku "Goodbye, Postsocialism!" Termin postsocijalizam nastao je "u trenutku improvizacije" i služio je kao "analitičko oruđe zapadne znanosti za osmišljavanje događaja u bivšima socijalističkim zemljama ranih devedesetih godina" (Müller, 2019: 534). Unatoč širokoj uporabi, nije ostavio trajan trag u globalnoj društvenoj i kulturnoj teoriji. Dok je, primjerice, postkolonijalizam postao sastavni dio akademskih silabija u humanističkim i društvenim znanostima, postsocijalizam je ostao na njihovim marginama. Müller tvrdi da je "postsocijalizam, kao koncept, izgubio svoj predmet i donio problematične pojmovne i političke implikacije" (Müller, 2019: 534). Bezrazložno ga je nastaviti koristiti zato što: (a) nema stvaran predmet istraživanja jer su se postsocijalističke države uklopile u globalno gospodarstvo, Europsku uniju, NATO itd., te ne čine nikakvu posebnu skupinu; (b) interpretacijski je povlašćivao lomove, a zapostavljao kontinuitete u povijesti, prenaplašavajući važnost 1990. u odnosu prema lomovima 1917, 1918, 1941, 1945. i drugih godina; (c) upao je u "teritorijalnu zamku" tako što je preferirao "teritorijalno-zemljopisnu imaginaciju i reflektirao neravnopravne odnose moći u proizvodnji znanja"; (d) orijentalizirao je konstrukciju znanja o jednom dijelu svijeta; (e) ograničavao je političku budućnost bivših socijalističkih zemalja (Müller, 2019: 534 i d.). "Vrijeme je", zaključuje Müller (2019: 545), "da se postsocijalizmu kaže zbogom", ali i da se shvati kako "nema socijalizma poslije postsocijalizma".

Müllerov tekst objavljen je u časopisu *Europe-Asia Studies*, nekoć *Soviet Studies*, koji je tematski ograničen na postkomunističku i postsovjetsku Istočnu Europu i Srednju Aziju, odnosno na "postsovjetsku Euroaziju". U povodu Müllerove rasprave mogu se postaviti neka prozaična pitanja. Je li, primjerice, bilo zamislivo da sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća izlazi časopis *Fascist and Post-Fascist Studies* te da se u njemu tiskaju članci: "Komparativna analiza postnacističkih političkih sustava SR Njemačke i Austrije" ili "Vlade postfašističke Italije"? Nametanje zapadnih narativa i diskursa oblik je intelektualnoga i duhovnoga kolonijalizma koji su prihvatili mnogi autori sa "znanstvenih periferija" kako bi mogli objavljivati svoje radove u zapadnim publikacijama, što je jedan od formalnih uvjeta akademskoga napredovanja.

U nekovrsnom manifestu postjugoslavenske intelektualne dijaspore koja sustavno promiče postjugoslavenske studije, Dejan Jović (2003) objašnjava ratne, političke, psihološke i profesionalne okolnosti u kojima je ona nastala. "Raspad države", piše Jović (2003: 25), "nije samo pitanje putovnica, drukčije definicije državljanstva i metapolitičkih promjena na makrorazini. On dotiče grupe i pojedince, mijenjajući njihove identitete. Za sve nas koji smo ga proživjeli, raspad Jugoslavije, a naročito postjugoslavenski rat, bio je onaj razdijelni događaj zbog kojeg se u mnogim sluča-

⁷ Müller (2019: 538) konstatira da su izrazi postsocijalistički i postkomunistički u osnovi istoznačnice, pri čemu su politolozi i sociolozi najčešće koristili termin postkomunistički zato što su istraživali formalne i institucionalne dimenzija politike (državu, režim, partiju itd.).

jevima gotovo i ne može govoriti o istom životu prije i nakon njega". Kako nisu željeli živjeti u postjugoslavenskim državama, neki su trajno ili privremeno emigrirali. "Neki su otišli jednostavno zato što su vjerovali da jedino tako mogu sačuvati ono do čega im je stalo – vlastiti identitet (koji se, naročito kod mladih i obrazovanijih ljudi u Jugoslaviji, nikad nije mogao svesti tek na nacionalni tj. etnički identitet), slobodni život i slobodno mišljenje, mogućnost da se 'ostane svoj'" (Jović, 2003: 26). One koji su odabrali taj put Jović (2003: 26) naziva "novom generacijom mladih Jugoslavena i post-Jugoslavena", koja se intelektualno i politički formirala poslije raspada Jugoslavije i unatoč njemu. I trideset godina poslije formalnoga raspada Jugoslavije Jović (2022) vidi "novu generaciju post-Jugoslavena" nastalu u sklopu nedovršene "peterostruke tranzicije". Nije posve jasno po čemu se novi Jugoslaveni razlikuju od postjugoslavena. Politički i državljanski identitet i jednih i drugih zapravo je virtualan, nije izveden iz pripadnosti stvarnoj nego izmišljenoj nacionalnoj ili državnoj zajednici – on je ideološki konstrukt *par excellence*. I jedni i drugi pokazuju snažnu političku, kulturnu, intelektualnu i osjećajnu vezanost za bivšu Jugoslaviju. Na njezinu tlu ne žele "vidjeti" nove samosvojne države te ih nazivaju postjugoslavenskim državama, postjugoslavenskim zemljama ili postjugoslavenskim prostorom.⁸

Tri navedena termina nisu značenjski posve jednaka. Prvi sadržava "priznanje" da su se na području bivše Jugoslavije formirale nove države, ali im se oduzima *nomen proprium*, obeznačuju se i uniformiraju (Malešević, 2003; Zakošek, 2009; Tomić-Koludrović i Petrić, 2014; Pavlaković, 2014; Štiks, 2016; Boban i Stanojević, 2022; Jović, 2022). Drugi govori o postjugoslavenskim zemljama koje ne moraju biti države – mogu biti nešto poput kurdske, katalonske ili baskijske zemlje – lišava ih se i imena i državnoga statusa (Stubbs, 2007; Dobrotić, 2017, 2021). Treći je termin značenjski najprazniji jer govori o prostoru na kojemu načelno ne mora biti ni država, ni zemalja, ni naroda s posebnim identitetima, pa je najpogodniji za različita značenjska upisivanja. Stoga je mnogim autorima taj termin najdraži jer na postjugoslavenski prostor mogu upisati sve što požele (Mihelj, 2005; Radeljić, 2013; Bačević, 2013, 2015; Stubbs, 2013, 2018, 2020; Štiks 2015; Stjepanović, 2015a, 2015b; Krasniqi i Stjepanović, 2015; Markovina, 2015; Bilić, 2015, 2016; Kolanović, 2018; Hromadžić, 2020; Stubbs i Zrinščak, 2022).⁹

Postjugoslavenski prostor može obuhvaćati cijeli teritorij bivše Jugoslavije, neke njezine republike ili dijelove tih republika. Kada Štiks (2016) piše o postjugoslavenskom prostoru, misli na sve države nastale raspadom Jugoslavije. Bačević (2015: 289) ga određuje kao "područje koje se nekada nazivalo Jugoslavijom". No kada Stjepanović (2015a) piše o postjugoslavenskom prostoru, misli samo na tri regije – Vojvodinu, Istru i Dalmaciju. U drugome, srodnu članku te regije smješta u konfuznu tipologiju podržavnih *polities*, "posebne vrste političkih teritorijalnih jedinica" u postjugoslavenskim državama (Stjepanović, 2015b: 1032). Usput, iz članka nije razvidno kada su Istra i Dalmacija bile *polities*: u "dvonacionalnoj državi" – tako Stjepanović (2015b: 1036) naziva SR Hrvatsku, implicitno je shvaćajući kao

⁸ Katkad se *post* stavlja u zagradu pa se dobiju nezgrapne jezične kovanice, kao što su "(post) jugoslavenski antiratni aktivizam" (Bilić, 2015), "(post)jugoslavenski antiratni angažman" (Bilić i Janković, 2015), "(post)Yugoslav way" (Jelača, Kolanović i Lugarić, 2017), "(post)jugoslavenski prostor" (Hromadžić, 2020). Zagrada relativizira značenja izraza te bi se oni mogli čitati i kao "jugoslavenski ratni aktivizam", "jugoslavenski ratni angažman", "jugoslavenski put", "jugoslavenski prostor".

⁹ Navela sam samo neke radove koji su reprezentativni za temu prema njihovim naslovima, a napisali su ih autori iz Hrvatske ili su objavljeni u Hrvatskoj. U jednom članku nije, dakako, moguće navesti sve naslove.

hrvatsko-srpsku državu – ili u "hrvatskoj nacionalnoj državi" poslije 1990. Uglavnom, termini postjugoslavenski prostor, postjugoslavenske zemlje i postjugoslavenske države najčešće prikrivaju razmatranja samo nekih njihovih dijelova pa naslovi studija krivotvore stvarne sadržaje.

Adamson i Jović (2004) u članku o postjugoslavenskima političkim identitetima razmatraju samo identitete državljana Makedonije, Makedonaca i makedonskih Albanaca, te je bilo razložno uskladiti naslov sa sadržajem, ali je zbog ideoloških razloga makedonska tema smještena u postjugoslavenski prostor. Postnikov (2012) je u zbirci o postjugoslavenskoj književnosti objavio uglavnom prozna djela hrvatskih, srpskih i crnogorskih pisaca. Tomić-Koludrović i Petrić (2014) bave se sociološkim razmatranjem klase samo u Hrvatskoj i Srbiji. Preložnjak i Šago (2010) razmatraju institut besplatne pravne pomoći u Hrvatskoj, tek se usputno osvrćući na ostale postjugoslavenske zemlje. Bilić i Stubbs (2015) proučavaju urbane pokrete u Srbiji i Hrvatskoj pa nije bilo opravdanih teorijskih i metodoloških razloga da se tema "uvalja" u postjugoslavenski prostor. Stubbs (2020) piše o nejednakosti, siromaštvu i obrazovanju uglavnom u Hrvatskoj, ali studiju jedne zemlje smješta u postjugoslavenski prostor. U zborniku u kojemu autori priloga u naslovima precizno navode države (Litva, Poljska, Rusija, Slovačka) i gradove (Beograd, Bukurešt, Kalinjingrad, Vilna, St. Peterburg) u kojima proučavaju urbane pokrete, samo su Stubbs i Bilić (2015) djelovanje tih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj naslovili kao "postjugoslavenski aktivizam".

Vidan (2018) raspravlja o postjugoslavenskom filmu na primjerima jednoga srpskoga i jednoga hrvatskog filma: Markovičeva *Tito i ja* i Brešanova *Maršala*. U članku o stilskim promjenama modela u postjugoslavenskoj kinematografiji, Pavičić (2010) razmatra po jedan bosanskohercegovački (*Grbavica* Jasmile Žbanić), srpski (*Apsolutnih 100* Srđana Dragojevića) i hrvatski film (*Armin* Ognjena Sviličića).¹⁰ Juričić (2021) naslovom najavljuje da razmatra političku satiru u postjugoslavenskoj sferi, a bavi se poglavito jednim srpskim (*Parada* Srđana Dragojevića) i jednim hrvatskim filmom (*Narodni heroj Ljiljan Vinković* Ivana-Gorana Viteza). Boban i Stanojević (2022) najavljuju da u članku razmatraju razvoj političke znanosti u postjugoslavenskim državama, ali među njima nema Crne Gore, Kosova i Makedonije. Kada razmatra jedan aspekt socijalnih politika u postjugoslavenskim zemljama, Dobrotić (2022) izostavlja Kosovo i Sjevernu Makedoniju zbog, kako je sama objasnila, jezičnih prepreka. Žanić (1998) je pak analizirao simbolični identitet postjugoslavenskih vojski u svim postjugoslavenskim državama koje su tada postojale.

Koriste se i općenitiji izrazi: postjugoslavenski okvir, postjugoslavenski kontekst, postjugoslavensko okruženje, postjugoslavenska regija, postjugoslavenska okolina, postjugoslavenska sfera, postjugoslavenska era, postjugoslavensko doba, postjugoslavenski put i, umnogome simbolično, "postjugoslavenski trans" (Bilić i Milanović, 2022). Narativ i diskurs o postjugoslavenstvu fragmentirali su se na različita polja – književno, filmsko, likovno, lingvističko, politološko, sociološko, kulturološko, pravno itd. – i usidrili u njima (Pavičić, 2011; Postnikov, 2012; Crnković, 2012; Duraković i Matošević, 2013; Duda, 2014; Duda, 2017; Gilić, 2017; Jelača, Kolanović i Lugarić, 2017; Vidan, 2018; Kolanović, 2018; Borjan, 2021).

¹⁰ Neprikladnim pa i odioznim čini se nazivanje filma *Grbavica* Jasmile Žbanić – a da se ne govori o filmu *Quo vadis, Aida* o srpskom genocidu nad Bošnjacima u Srebrenici 1995. – postjugoslavenskim filmom, jer su posrijedi bosanskohercegovački i bošnjački filmovi koji su već postali dijelom, ponajprije, bošnjačke kulture sjećanja (v. Eyerman, 2022). Ti filmovi pokazuju zašto je došlo do masovnoga političkog, moralnog i emotivnog raskida s Jugoslavijom u ime koje su ekranizirani zločini počinjeni.

S obzirom na primarnu usredotočenost postjugoslavenskih studija na politiku, najvećoj invazivnosti bio je izložen diskurs političke znanosti u koji su ušli izrazi postjugoslavenska politika, postjugoslavenski ratovi, postjugoslavenska tranzicija, postjugoslavenske države, postjugoslavenske vojske, postjugoslavenske javne politike, postjugoslavenski politički režimi, postjugoslavenski politički akteri, postjugoslavenske političke elite, postjugoslavenska ljevica, postjugoslavenska desnica, postjugoslavenski populizam, postjugoslavenska dijaspora, postjugoslavenski pokreti, postjugoslavensko građanstvo, postjugoslavenska tranzicijska pravda, postjugoslavenski identiteti, postjugoslavenski disidenti, postjugoslavenski mediji, postjugoslavenski politički aktivizam, postjugoslavenske memorijske prakse, postjugoslavenske politike povijesti, postjugoslavenski povijesni revizionizam itd.

Postjugoslavenske studije dobile su organizacijske i institucijske oblike, bilo da je njihovo proučavanje uključeno u zatečene društvene organizacije i institucije (Centar za ženske studije, Centar za mirovne studije, sveučilišni odsjeci i instituti humanističkih i društvenih znanosti, izdavačke kuće, Treći program Hrvatskoga radija, Sajam knjiga u Puli, znanstveni časopisi, tiskani mediji itd.), bilo da su osnovane nove organizacije i institucije (Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma na Sveučilištu u Puli, Postjugoslavenska mirovna akademija, Documenta, Kuća ljudskih prava, Multimedijski institut, časopisi, novine i internetski portali, lokalne i regionalne ispostave inozemnih stranačkih zaklada, organizacije za zaštitu ljudskih prava, humanitarne organizacije itd.). Nastoje se etablirati i institucionalizirati kao poseban pravac teorijskoga konstruktivizma (Kratochwil, 2008). Neki njihovi autori osviježeni su teorijski i ideološki konstruktivisti, a drugi su samo profesionalni epigoni i oportunisti ili nepromišljeni sljedbenici i oponašatelji pomodnih trendova.

Postjugoslavenske studije postavljaju nekoliko jednostavnih pitanja. Zašto se suvremene političke činjenice, kako što je postojanje novih država, određuju mrtvim povijesnim faktom, kao što je Jugoslavija? Po čemu su to puke postjugoslavenske države? Samo po tome što su nastale poslije raspada SFRJ, premda su neke od njih postojale prije nastanka prve jugoslavenske države? Bi li bilo smisleno Kraljevini Jugoslaviju nazivati posthabsburškom i postosmanskom državom – vezujući je nominalno za dva višestoljetna moćna imperija koji su ostavili duboke kulturne i društvene tragove u zemljama kojima su vladali i za koje je nemalo podanika Kraljevine Jugoslavije bilo osjećajno vezano? Ili je Kraljevina Jugoslavija bila postsrpska država? Zašto se Češka i Slovačka ne nazivaju postčehoslovačkim državama i zašto nema postčehoslovačkih studija? Tko još ozbiljan naziva Estoniju, Latviju i Litvu postsovjetskim državama? I tko će poslije sadašnjega rata nazivati Ukrajinu postsovjetskom zemljom, kao što se poslije razarajućih ratova devedesetih godina Hrvatska i Bosna i Hercegovina nazivaju postjugoslavenskim zemljama?

Nadalje, postoji li vremenska točka na kojoj bi uporaba pridjeva postjugoslavenski postala posve besmislenom i bizarnom? Ako je neko vrijeme poslije raspada Jugoslavije termin postjugoslavenski, kao i postkomunistički ili postsocijalistički, imao stanovitu funkcionalnu ulogu, što znače današnja nastojanja da se on trajno etablira kao dio naracijskoga i diskurzivnoga fundusa znanosti, medija i politike u Hrvatskoj? Jesu li zamislivi istraživački projekti ili tekstovi kao što je "Postjugoslavenska Hrvatska: pola stoljeća razvoja"? Na ta je pitanja umnogome posredno odgovorio Müller u članku "Goodbye, Postsocialism!". Postjugoslavenske, kao ni postsocijalističke, studije nemaju navlastiti predmet istraživanja, nisu usredotočene na stvaran svijet nego na ideološki konstruirane pojmove, temelje se na teritorijalno-političkoj

imaginaciji, prenaplaćavaju jedan (1990) na račun drugih lomova u povijesti naroda koji su činili Jugoslaviju (1914, 1918, 1941, 1945), zatvaraju političku budućnost novih država u stare okvire. Stoga je, parafrazirajući Müllera, vrijeme da se postjugoslavenstvu kaže zbogom i da nema Jugoslavije nakon postjugoslavije.¹¹

Jesu li postjugoslavenske studije znanstveno utemeljene?

Postjugoslavenstvo je bilo i ostalo ideološki konstrukt kojim se želi očuvati ime Jugoslavija i pomoću njega virtualno operirati s nepostojećom državom kao s nečime što je politička, kulturna ili društvena činjenica. Nastojanja da se jedna ideološka fikcija pretvori u političku faksiju urodila su i imenovanjem te fiksijske tvorevine – ona se naziva "postjugoslavijom" (Abazović i Velikonja, 2014; Peruško, 2016; Babić, 2021).¹² Ono što je bilo neimenovano, a činilo se i neimenljivim, ipak je dobilo bizarno ime. Simbolično mjesto postjugoslavije prije je zauzimala regija, ali to je bio previše općenit, konvencionalan i prozaičan izraz. Postjugoslavenski diskurs stoga želi zamijeniti regionalistički "performativni diskurs" kako bi nametnuo i legitimirao novo određenje granica, stvorio nove mentalne slike kod ljudi i manipulirao njima te pomoću svoje simbolične moći i funkcije gradio i razgrađivao društvene skupine i zajednice koje žive na respektivnom prostoru (Bourdieu, 1991: 220-221). Postjugoslavija intencijski integrira različite termine u jedinstven naziv. Da bi se ta tvorevina "oživjela", nužno je, eksplicitno ili implicitno, misaono dekonstruirati i desubjektivizirati, a obično i politički denuncirati i demonizirati države koje postoje na "njezinu" tlu što su ga, takorekući, uzurpirale.

Postjugoslavija nema konstitutivna obilježja dobrog pojma. Prihvati li se Gerringovo (1999) određenje dobrog pojma, postjugoslaviji se može pripisati samo stanovita rezonantnost, budući da odjekuje, odzvanja i izaziva "kognitivni klik" kod nekih pojedinaca i društvenih skupina ili sredina. No pojam nije parsimoničan, koherentan, diferenciran, dubok i poznat da bi bio teorijski koristan. Gerring (1999: 357-358) tvrdi da oblikovanje pojma ili koncepta ima tri dimenzije: (a) pojavu ili

¹¹ U ideološkom pamfletu *Jugoslavenstvo poslije svega*, primjeru nerefleksivnoga povijesnog revizionizma u gledanjima na Jugoslaviju, Markovina (2005: 20) piše:

Pisati u konačnici o jugoslavenstvu i Jugoslaviji iz perspektive nekoga tko dolazi iz Hrvatske, čiji članak 141., stavak 2. Ustava izrijekom nalaže kako se zabranjuje pokretanje postupka udruživanja Republike Hrvatske u saveze s drugim državama u kojem bi udruživanje dovelo, ili moglo dovesti do obnavljanja jugoslavenskog državnog zajedništva, odnosno neke balkanske državne sveze u bilo kojem obliku, predstavlja u konačnici izravan polemički tekst prema stanju intelektualne isključivosti koja je dovela do ovakve odredbe. U čemu nije uputno ne iskoristiti zaključak Viktora Ivančića iz uvodnog dijela njegove knjige 'Jugoslavija živi vječno': 'Tko može biti toliko glup da misli kako je Jugoslavija mrtva samo zato što ne postoji?'

Doista, tko može biti toliko glup da misli kako je nešto mrtvo samo zato što ne postoji na ovome svijetu kada nas se svakodnevno uvjerava i kada sami sebe uvjeravamo u to da oni kojih više nema na ovome svijetu nisu mrtvi jer vječno žive "u našim mislima i našim srcima"?

¹² Apsurdni su načini na koji se fikcija pretvara u faksiju. U jednom zborniku radova (Deutschmann, Herlth i Woldan, 2020) istočna Europa raščlanjena je na četiri dijela: Rusija/Ukrajina, Češka, Poljska i (*Post-*)*Jugoslavija*. Nije sigurno što (*Post-*)*Jugoslavija* zapravo znači, kako s obzirom na "ograđeno" *post* tako i s obzirom na to da poglavlje čine tri priloga: Burkhart piše o fikcionalizaciji *Protokola sionskih mudraca* u djelu Danila Kiša, Lazičić o paranoji i uroti u *Balkanskom špijunu* Dušana Kovačevića, a Beganović o teoriji urote u jugoslavenskoj i postjugoslavenskim književnostima. Babić (2021) nema potrebe za zagrađama: za nju su Sarajevo, Beograd i Zagreb gradovi koji se nalaze u *post-Yugoslavija*. Džihić (2013) ide korak dalje pa uklanja *post* iz naziva nove fiksijske tvorevine te je naziva "postsocijalističkom Jugoslavijom".

događaj koje treba definirati (ekstenzija, denotacija ili definiendum); (b) pridjeve ili osobine koje pojavu ili događaj određuju (intenzija, odrednice i definiens); (c) naziv koji se odnosi na *a* i *b* (termin). U primjeru postjugoslavije postupak je obrnut: pojava je imenovana prije no što je određena jer je *c* prethodilo *a* i *b*.

Milutinović (2021: 735) konstatira da "postjugoslavenski" izražava ideološke sklonosti pojedinaca okupljenih u neformalnom savezu pristaša protunacionalističke i socijalističke ideologije koji želi oponirati nacionalističkoj i neoliberalnoj politici država sljednica Jugoslavije. Oni navodno žele nadići provincijalnost i parohijalnost u koje ih guraju zagovornici nacionalističkih i nacionalnih opcija. Autori postjugoslavenskih studija žele "potkopati" nešto ili nekoga, ili ih 'uzdrmati', 'nadići' ili 'iznova nacrtati granice', ili učiniti svijet boljim mjestom na neki drugi način. Termin postjugoslavenski izraz je ideoloških sklonosti i političkoga aktivizma kojim se želi promijeniti politička stvarnost država sljednica ili se samopozicionirati na kulturnom polju" (Milutinović, 2021: 735).

Prvo je, misli Milutinović, nerealno, a drugo sebično. Treba dodati da su društvenim znanostima zavladao priličan nemar i nehaj prema odgovornoj i promišljenoj uporabi pojmova i naziva, što dugoročno može biti pogubnije za njihov razvoj od prodora kojekakvih ideoloških konstrukcija. Cijeli fenomen postjugoslavenstva nije opravdano svesti na "nevinu deskripciju" koja nema ideološke i političke implikacije, kao da je posrijedi uporaba zgodna i funkcionalna termina koji zamjenjuje zamorno nabranje novih država, valjda i onda kada je riječ o dvije od njih. U političkoj znanosti nazivlje uvijek ima političko značenje i izražava ono političko što je sadržano u njemu.

Postjugoslavenske studije uglavnom su znanstveno upitne, kako teorijski tako i metodološki. Osim konstruktivizma, implicitno se oslanjaju na pristup ovisnosti o prijednom putu ili *path dependence theories* (Mahoney, 2000; Alexander, 2001; Geener, 2005; Magnusson i Ottosson, 2009; Allen, 2010). Teorijski pristup određuje i metodologiju komparativnih istraživanja, to jest primjenu dizajna najsličnijih slučajeva, ako istraživački dizajn uopće postoji ili se makar nazire (Della Porta i Keating, 2008).

Metodološki se zasnivaju na namjernome i neslučajnome istraživačkom uzorku, koji je povezan s prirodnom i neprirodnom selekcijskom pristranošću kao jednom od glavnih grešaka u dizajniranju komparativnih studija. Prirodna pristranost znači da autori biraju samo slučajeve koji su im znani – zemlje čiji jezik razumiju, a povijest, politiku ili kulturu poznaju. Nije stoga neobično što u uzorku zemalja kojima se bave postjugoslavenske studije obično nema Kosova, Makedonije i Slovenije. Ta je vrsta pristranosti česta u komparativnim istraživanjima općenito, smatra se shvatljivom i naziva "oportunističnim izborom". Neprirodna selekcijska pristranost podrazumijeva pak namjeran izbor određenih slučajeva ili eksplanatornih varijabla kako bi se potvrdile polazne hipoteze – one su u postjugoslavenskim studijama najčešće zamijenjene deduktivno izvedenima tezama koje se ne provjeravaju – te proizvodi iskrivljene rezultate istraživanja. Uočljiv je i nedostatak negativnih ili kontrolnih slučajeva, poput drugih balkanskih i srednjoeuropskih država, kako bi se pomoću njih provjerilo postoje li jednaki ili slični fenomeni i izvan postjugoslavenskih zemalja (Collier i Mahoney, 1996; Hugh, 2003; Geddes, 2003; Della Porta i Keating, 2008; Caramani, 2010; Kasapović, 2011). Jesu li, primjerice, češka i slovenska književnost tematski, žanrovski, stilski sličnije nego slovenska i crnogorska književnost? Jesu li srpski i mađarski populizam strukturno sličniji od srpskoga i makedonskoga populizma? Je li hrvatska politička desnica ideološki sličnija poljskoj nego bilo kojoj drugoj desnici u postjugoslavenskim zemljama?

Iz spomenutih je primjera očito da su postjugoslavenske studije u metodološkom pogledu studije jedne ili dviju zemalja i studije s malo slučajeva pa njihovi rezultati nisu najpogodniji za teorijska poopćavanja. No ideološka i politička poopćavanja ionako ne mare previše za stroge teorijske i metodološke postupke istraživanja. Kako bilo da bilo, postjugoslavenske studije makar potiču raspravu o političkim imenovanjima – pojedinaca, rasa, nacija, vjera, spolova, mjesta, regija, identiteta, povijesnih događaja... pa čak i virusa i epidemija (Guenther, 2009; Walsh, 2012).

Literatura

- Abazović, D., i Velikonja, M. (ur.). (2014). *Post-Yugoslavia: New Cultural and Political Perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Adamson, K., i Jović, D. (2004). The Macedonian-Albanian frontiers: the re-articulation of post-Yugoslav political identities. *Nations and Nationalism*, 10(3), 293-311.
- Alexander, G. (2001). Institutions, Path Dependence, and Democratic Consolidation. *Journal of Theoretical Politics*, 13(3), 249-269.
- Allen, D. (2010). New Directions in the Study of Nation-Building: Views through the Lens of Path Dependence. *International Studies Review*, 12(3), 413-429.
- Babić, M. (2021). The Urban Transformations of Post-Yugoslavia: Negotiating the Contemporary City in Sarajevo, Belgrade, and Zagreb. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 162, 25-42.
- Bačević, J. (2013). What Kind of University for What Kind of Society? Nation-States, Post-National Constellations, and Higher Education in Post-Yugoslav Space. U: P. Zgaga i dr. (ur.), *Globalisation Challenge for European Higher Education* (str. 287-308). Frankfurt na Majni: Peter Lang Verlag.
- Bačević, J. (2015). "Oni su imali seks, drogu i rock 'n' roll, a mi ćemo imati miniposlove i kredite: tranzicija, društvene promjene i studentski pokreti na postjugoslavenskom prostoru. U: S. Horvat i I. Štiks (ur.), *Dobro došli u pustinju postsocijalizma* (str. 289-312). Zapešić: Fraktura.
- Baracetti, G. (2009). Foibe: Nationalism, Revenge and Ideology in Venezia Giulia and Istria, 1943-5. *Journal of Contemporary History*, 44(4), 657-674.
- Bilić, B. (2015). *Borile smo se za vazduh. (Post)jugoslavenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Bilić, B. (ur.). (2016). *LGBT Activism and Europeanization in the Post-Yugoslav Space*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B., i Janković, V. (ur.). (2015). *Opiranje zlu. (Post)jugoslavenski antiratni angažman*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Bilić, B., i Stubbs, P. (2015). Unsettling "the urban" in post-Yugoslav activism: Right to the city and pride parades in Serbia and Croatia. U: K. Jacobsson (ur.), *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe* (str. 98-113). London: Routledge.
- Bilić, B., i Milanović, A. (ur.). (2022). *Post-YU trans: životi, aktivizmi, kulture*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Boban, D., i Stanojević, I. (2022). The Institutionalisation of Political Science in Post-Yugoslav States: Continuities and New Beginnings. U: G. Ilonszki i Ch. Roux (ur.), *Opportunities and Challenges for New and Peripheral Political Science Communities* (str. 87-118). Cham: Palgrave Macmillan.
- Borjan, E. (2021). Trauma and Memory in Post-Yugoslav Cinema. *Umjetnost riječi*, 65(3-4), 153-179.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Caramani, D. (2010). Of differences and similarities: Is the explanation of variation a limitation to (or of) comparative analysis?. *European Political Science*, 9(1), 34-48.

- Collier, D., i Mahiney, J. E. (1996). Insights and Pitfalls. Selection Bias in Qualitative Research. *World Politics*, 49(1), 56-91.
- Crnković, G. P. (2012). *Post-Yugoslav Literature and Film*. New York: Continuum.
- Courtois, S. i dr. (1999). *Crna knjiga komunizma. Zločini, teror i represija*. Zagreb: Politička kultura.
- Cuvalo, A. (1990). *The Croatian National Movement 1966-1972*. New York: Columbia University Press.
- Danilović, R. (2010). *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Della Porta, D., i Keating M. (ur.). (2008). *Approaches and Methodologies in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deutschmann, P., Herlth, J., i Woldan, A. (ur.). (2020). *"Truth" and Fiction. Conspiracy Theories in Eastern European Culture and Literature*. Bielefeld: Transcript.
- Dobrotić, I. (2017). The (in)equality dynamic of childcare-related policy development in post-Yugoslav countries. *Journal of European Social Policy*, 33(3), 270-286.
- Dobrotić, I. (2021). Politike roditeljskih dopusta, sustavi ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja, rodne i društvene nejednakosti u postjugoslavenskim zemljama. *Revija za socijalnu politiku*, 28(3), 415-428.
- Dragišić, P. (2013). *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945-1955*. Beograd. Institut za noviju istoriju Srbije.
- Duda, D. (2017). Prema genezi i strukturi postjugoslavenskog književnog polja. U: V. Karlić, S. Šakić, D. i Marinković (ur.), *Tranzicija i kulturno pamćenje* (str. 45-56). Zagreb: Srednja Europa.
- Duda, I. (2014). Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskog socijalizma. *Časopis za suvremenu povijest*, 46(3), 577-591.
- Duraković, L., i Matošević, A. (ur.). (2013). *Socijalizam na klupi. Socijalizam u očima nove postjugoslavenske humanistike*. Zagreb: Srednja Europa.
- Džihić, V. (2013). "Lost in Democratic Nightmare" – Von der Erosion des Vertrauens und dem Verlust des Politischen. Skizzen aus dem postsozialistischen Jugoslawien. U: A. Hirsch, P. Bojanić i Ž. Radinković (ur.), *Vertrauen und Transparenz – für ein neues Europa* (str. 184-200). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Đilas, M. (1947). *Članci 1941-1946*. Zagreb: Kultura.
- Eyerman, R. (2022). Representing Trauma in the Arts: The Curious Case of "Quo Vadis, Aida?" *Politička misao*, (59)4, 65-87.
- Geddes, B. (2003). *Paradigm and Sand Castles: Theory Building and Research Design in Comparative Politics*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Geiger, V., i dr. (2009). *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Gerring, J. (1999). What Makes a Concept Good?. *Polity*, 31(3), 357-393.
- Gilić, N. (2017). Post-Yugoslav Film and the Construction of New Cinemas. *Contemporary Southeastern Europe*, 4(2), 102-120.

- Grahek Ravančić, M. (2009). *Bleiburg i Križni put. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Grbelja, J. (1998). *Cenzura u hrvatskom novinstvu 1945.-1990*. Zagreb: Naklada Jurčić.
- Greener, I. (2005). The Potential of Parh Dependence in Political Studies. *Politics*, 25(1), 62-72.
- Guenther, K. M. (2009). The politics of names: rethinking the methodological and ethical significance of naming people, organizations, and places. *Qualitative Research*, 9(4), 411-421.
- Hamblin, S. (2014). A Cinema Revolt: Black Wave Revoltion and Dušan Makavejev's Politics of Disgust. *Cinema Journal*, 54(4), 28-52.
- Hamzić, O. (2017). "Oni su odstupili" – Blajburg 1945. i Bošnjaci u historiografiji i sjećanjima: primjer Gračanice. *Društvene i humanističke studije*, 3, 145-166.
- Horvat, S., i Štiks, I. (2010.) *Pravo na pobunu: uvod u anatomiju građanskog otpora*. Zaprešić: Fraktura.
- Horvat, S., i Štiks, I. (ur.), (2015). *Dobro došli u pustinju postsocijalizma*. Zaprešić: Fraktura.
- Hromadžić, H. (2020). Historizacija tranzicije – slučaj (post)jugoslavenskog prostora. *Socijalna ekologija*, 29(1), 81-95.
- Hugh, S. (2003). Selection Bias in Comparative Research: The Case of Incomplete Data. *Political Analysis*, 11(3), 255-274.
- Ivašković, I. (2022). The Idea of the Yugoslav-Bulgarian Federation at the End of the Second World War. *East European Politics and Societies*, 36(3), 803-827.
- Jančar, D. (ur.). (1998). *Kratka zgodovina totalitarizma u Sloveniji 1945-1990*. Ljubljana: Nova revija.
- Jelača, D., Kolanović, M., i Lugarić, D. (2017). Introduction: Cultural Capitalism the (Post)Yugoslav Way. U: D. Jelača, M. Kolanović i D. Lugarić (ur.), *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia* (str. 1-20). Cham: Palgrave Macmillan.
- Jović, D. (2003). Nova generacija postjugoslavenske akademske dijaspore. *Reč*, 70, 24-30.
- Jović, D. (2022). Post-Yugoslav States Thirty Years after 1991: Unfinished Business of a Fivefold Transition. *Journal of Balkans and Near Eastern Studies*, 14(2), 193-222.
- Juričić, T. (2021). The Last Serb on a Parade: co-producing the political satire in post-Yugoslav sphere. *Studies in Eastern Europe Cinema*, 12(1), 51-63.
- Kasapović, M. (2007). Regionalna komparatistika i Istočna Europa: kako se raspala Istočna Europa. *Anali Hrvatskoga politološkog društva*, 4(1), 73-97.
- Kasapović, M. (2011). Selection Bias in der Vergleichenden Politikwissenschaft: Der Fall Kroatien. *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*, 5(2), 329-343.
- Kolanović, M. (2018). Back to the Future of (Post)Socialism: The Afterlife in Post-Yugoslav Cultural Space. U: J. Bailyn i dr. (ur.), *The Future of Socialism: East European Perspectives*. Albany: Suny Press, str. 165-194.
- Krasniqi, G., i Stjepanović, D. (2015). Uneven Citizenship: Minorities and Migrants in the Post-Yugoslav Space. *Ethnopolitics*, 14(2), 113-120.

- Kratochwil, F. (2008). Constructivism: what it is (not) and how it matters. U: D. Della Porta i M. Keating (ur.), *Approaches and Methodologies in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 89-98.
- Latino, A. O. (2019). The Armenian Massacres and the Price of Memory: Impossible to Forget, Forbidden to Remember. U: F. Lattanzi i E. Pistoia (ur.), *The Armenian Massacres od 1915-1916 a Hundred Years Later* (str. 195-236). Cham: Springer.
- Lazarović Radak, S. (2016). Jugoslovenski 'crni talas' i kritički diskurs: preispitivanje prošlosti, kritika sadašnjosti i anticipiranje budućnosti. *Etnoantropološki problemi*, 11(2), 497-518.
- Linz, J. J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner.
- Malešević, S. (2003). Od organskih intelektualaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama. *Reč*, 70, 33-50.
- Magnusson, L., i Ottosson, J. (ur.). (2009). *The Evolution of Path Dependence*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Mahoney, J. (2000). Path Dependence in Historical Sociology. *Theory and Society*, 29(4), 507-548.
- Marijan, D. (2021). "Cvijeće zla" – *Bijela knjiga* Saveza komunista Hrvatske. *Časopis za suvremenu povijest*, 53(1), 7-42.
- Markovina, D. (2015). *Jugoslavenstvo poslije svega*. Zemun: Mostart.
- Mihaljević, J., i Miljan, G. (2020). Was Tito's Yugoslavia not Totalitarian? *Istorija 20. veka*, 38(1), 223-248.
- Mihaljević, J., i Miljan, G. (2021). "Humanist" Marxism and the Communist Regime with "Sparkles" of Totalitarianism. *Istorija 20. veka*, 39(2), 479-500.
- Mihelj, S. (2005). The Mass Media and Nationalizing States in the Post-Yugoslav Space. U: M. Pajnik i T. Krizmanić (ur.), *Nation-States and Xenophobias: In the Ruins of Former Yugoslavia* (str. 76-99). Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Milekić, S. (2017). Post-Yugoslav 'Common Language' Declaration Challenges Nationalism. *Balkan Insight*, 30. ožujka. <https://balkaninsight.com/2017/03/30/post-yugoslav-common-language-declaration-challenges-nationalism-03-29-2017/>
- Milutinović, Z. (2021). A Note on the Meaning of the 'Post' in Post-Yugoslav Literature. *Slavonic and East European Review*, 99(4), 734-741.
- Montini, F. T. (2012). *Trst ne damo! Jugoslavija i Tršćansko pitanje 1945-1955*. Zagreb: Srednja Europa.
- Müller, M. (2019). Goodbye, Postsocialism!. *Europe-Asia Studies*, 71(4), 533-550.
- Nielsen, Ch. A. (2022). *Jugoslavija i politička ubojstva. Povijest i nasljeđe Titova djelovanja protiv emigranata*. Zagreb: Profil.
- Pavičić, J. (2010). 'Cinema of normalization': Changes of stylistic model in post-Yugoslav cinema after the 1990s. *Studies in Eastern European Cinema*, 1(1), 43-56.
- Pavičić, J. (2011). *Postjugoslavenski film. Stil i ideologija*. Zagreb: Hrvatski filmski centar.
- Pavlaković, V. (2014). Symbolic Nation-building and Collective Identities in Post-Yugoslav States. *Politička misao*, 51(5), 7-12.
- Peruško, Z. (2016). Historical Institutional Approach in Comparative Media Systems Research: The Case of Post-Yugoslavia. *Javnost – The Public*, 23(3), 255-272.

- Postnikov, B. (2012). *Postjugoslavenska književnost*. Zagreb: Sandorf.
- Preložnjak, B., i Šago, D. (2010). Pravno uređenje instituta besplatne pravne pomoći u Republici Hrvatskoj s osvrtnom na zakonska rješenja postjugoslavenskih država. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 60(3-4), 773-818.
- Previšić, M. (2019). *Povijest Golog otoka*. Zaprešić: Fraktura.
- Radeljić, B. (ur.). (2013). *Europe and Post-Yugoslav Space*. London i New York: Routledge.
- Ristović, M. (2016). *Na pragu Hladnog rata: Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945-1949)*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rummel, R. J. (2009). *Death by Government*. New Brunswick i London: Transaction.
- Spehnjak, K., i Cipek, T. (2007). Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990. *Časopis za suvremenu povijest*, 39(2), 255-297.
- Stipčević, A. (2005). Tiskari kao cenzori u Hrvatskoj: 1945.-1990. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 48(3-4), 1-15.
- Stjepanović, D. (2015a). Samoodređenje i multietnički regionalizam na post-jugoslavenskom prostoru. *Politička misao*, 52(1), 141-163.
- Stjepanović, D. (2015b). Territoriality and Citizenship: Membership and Sub-State Politics in Post-Yugoslav Space. *Europe-Asia Studies*, 68(7), 1030-1055.
- Stubbs, P. (2007). Revisiting Computer-Mediated Anti-War Activism: The ZaMir Network in Post-Yugoslav Countries. U: H. Swoboda i Ch. Solioz (ur.), *Conflict and Renewal: Europe Transformed. Essays in Honour of Wolfgang Petritsch* (str. 322-330). Baden-Baden: Nomos.
- Stubbs, P. (2013). Flex Actors and Philanthropy in (Post-)Conflict Arenas: Soros' Open Society Foundations in Post-Yugoslav Space. *Politička misao*, 50(5), 114-138.
- Stubbs, P. (2018). Ambivalent reflections on violence and peacebuilding: activist research in Croatia and the wider post-Yugoslav space. U: A. M. Rivas i B. C. Browne (ur.), *Experiencies in researching conflict and violence: fieldwork interrupted* (str. 55-73). Bristol: Policy Press.
- Stubbs, P. (2020). Inequality, Poverty and Education in the Post-Yugoslav Space: from immobility to inclusion. U: Ž. Žagar i A. Mlekuž (ur.), *Raziskovanje v vzgoji in izobrazovanju* (str. 33-54). Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Stubbs, P., i Zrinščak, S. (2022). The Rescaling of Social Policies in Post-Yugoslav Space: Welfare Parallelism and Local State Capture. U: Y. Kayepov i dr. (ur.), *Handbook on Urban Social Policies* (str. 337-351). Cheltenham: Edward Elgar.
- Suljagić, B. (2019). Odnos jugoslavenskoga i albanskoga komunističkog vrha od kraja Drugoga svjetskog rata do prekida odnosa (1945-1948). *Časopis za suvremenu povijest*, 51(1), 213-231.
- Štiks, I. (2015). "New Left" in the Post-Yugoslav Space: Issues, Sites, and Forms. *Socialism and Democracy*, 29(3), 135-146.
- Štiks, I. (2016). *Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj. Jedna povijest Jugoslavije i postjugoslavenskih država*. Zaprešić: Fraktura.
- Tomić-Koludrović, I., i Petrić, M. (2014). Class in Yugoslav Socialism and the Post-Yugoslav States: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue. I-II. *Revija za sociologiju*, 44(2), 107-137; 44(3), 195-233.

- Ugrešić, D. (2002). *Muzej bezuvjetne predaje*. Beograd: Konzor & Samizdat.
- Veljković, S. (2020). "Milovan Đilas: Na Bleiburgu smo pobili seljake koji su bježali od komunizma". *vecernji.hr*, 19. svibnja. <https://www.vecernji.hr/vijesti/milovan-dilas-na-bleiburgu-smo-pobili-seljake-koji-su-bjezali-od-komunizma-1403499>
- Vidan, A. (2018). Perceptions of authority and freedom in late Yugoslav and Post-Yugoslav Film. *Studies in Eastern European Cinema*, 9(1), 33-46.
- Vodušek Starič, J. (2004). Kako se čistila Jugoslavija? Odnos prema masovnim zločinima u Sloveniji. *Gordogan*, 2(4-5), 36-49.
- Vodušek Starič, J. (2006). *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944-1946*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Vuković-Čalasan, D., i Tatalović, S. (2020). Defining Diaspora in Post-Yugoslav States. *Politička misao*, 57(4), 100-122.
- Walsh, C. (2012). The Politics of Naming. *Cultural Studies*, 26(1), 108-125.
- Zakošek, N. (2009). Dinamika promjena: Koliko se razlikuju rezultati u postjugoslavenskim državama. U: N. Mujagić (ur.), *1989-2009. godine prevrata: početak inkluzije ili ekskluzije?* (str. 53-60). Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll.
- Žanić, I. (1998). Hajduci, kmetovi, asketi i vitezovi (simbolični identitet JNA i postjugoslavenskih vojski). *Polemos*, 1(1), 37-56.

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kasapović, M. (2023). Zbogom postjugoslavenstvu! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 265-284.